

РІЧКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХОДУ УКРАЇНИ ТА В ЧАСИ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ КНЯЖОЇ ДОБИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, Україна,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Проаналізовано писемні джерела щодо значення річок в історії населення Заходу України княжої доби й доповнено ці джерела археологічними матеріалами, за якими простежено особливості розташування міських поселень цієї території. Зазначено, що ця проблема все ще недостатньо висвітлена в історіографії, за винятком кількох наукових і науково-популярних статей польських та українських дослідників першої половини ХХ ст. Зауважено, що на початку ХХІ ст. популярними стали поверхневі дослідження для фіксації різночасових пам'яток археології у басейнах окремих річок, серед яких Дністер, Західний Буг і річки українсько-польського пограниччя.

Наголошено на вирішальній ролі річок у повсякденному житті, господарстві та побуті населення, їхньому значенні як головних торговельних магістралей, шляхів культурних контактів та обмінів, військових виправ, місць облаштування митниць і битв на їхніх берегах. Зафіксовано також окремі випадки руйнівної функції річок, спричинені потопом, повінню; вони ставали також перешкодами під час руху сухопутними трактами зі сходу на захід чи навпаки, однак успішно долалися з допомогою мостів або бродів.

Наведено приклади і акцентовано на тісному взаємозв'язку між назвами річок (гідронімами) і поселень (ононімами) на досліджуваній території. Вказано на необхідність вивчення питання про первинність гідронімів чи ойконімів у назвах, які віднаходимо у писемних джерелах. На прикладі т. зв. Которинських городищ звернено увагу на значення оборонних об'єктів на берегах річок у системі фортифікацій великих міст, зокрема давнього Галича.

Встановлено, що під час локалізації поселень на берегах річок необхідно враховувати зміни русел річок, які з плином часу сталися під дією природних і антропогенних чинників. Відзначено важливість картографування археологічних пам'яток та окремих артефактів для простеження своєрідних гідронімичних ланцюжків напрямів обмінів, торговельних і культурних зв'язків.

Перелічено лише кілька штрихів до великої проблеми «річки й археологія». Завершуючи їх, констатовано, що усі питання, які стосуються річок в історії й археології Заходу України, під час їхнього детального та серйозного міждисциплінарного опрацювання можуть стати великою і цікавою науковою проблемою.

Ключові слова: річки Заходу України, княжа доба, взаємозв'язок гідронімів і ойконімів, річки і поселення, торговельні магістралі, шляхи культурних контактів та обмінів, річки в системі фортифікацій і військових виправ, у повсякденному житті, господарстві та побуті.

Вода – одна з найголовніших речовин, потрібних для органічного життя, вона має величезне значення в житті людини, у тваринному й рослинному світі. Серед водних об'єктів особливу роль відігравали річки. Саме тому як у давнину, так і в добу середньовіччя береги річок найчастіше ставали місцями поселень людей, виникнення міст та фортець. Річки були головними шляхами сполучення, транспортними артеріями, вони слугували важливими джерелами питної води. У системі давніх вірувань річки надіялися амбівалентним символом,

що відповідає як творчій, так і руйнівній силі природи. З одного боку, з річкою пов'язують життя, родючість, рух і очищення, а з іншого – перешкоду, небезпеку, спричинену потопом, повінню [Бидерманн, 1996, с. 42–44].

Рис. 1. Найбільші річки Заходу України: 1 – Дністер на Чернівецьчині, 2 – Прип'ять у Волинській області, 3 – Прут у Яремчі, 4 – Західний Буг у Сокалі, 5 – Горинь на Волині, 6 – Тиса біля Солотвина
Fig. 1. The largest rivers of the West of Ukraine: 1 – Dniester in Chernivtsi region, 2 – Prypiat in Volhynian region, 3 – Prut in Yaremche, 4 – Western Bug in Sokal, 5 – Horyn in Volhynia, 6 – Tysa near Solotvyn

В Україні нараховується понад 63 тис. річок. За довжиною річки поділяються на малі (10–100 км), середні (100–500 км) і великі (понад 500 км). За площею водозбору малі річки мають (менше 2 000 км²), середні (2 000–50 000 км²) і великі (більше 50 000 км²). Серед річок вирізняються річки гірські та рівнинні, що пов'язано з рельєфом окремих регіонів України. Рельєф західноукраїнських земель загалом укладається смугами, які стеляться з південного сходу на північний захід, що властиво для більшості країн середньої і західної Європи. Саме тому цей рельєф зараховують до західноєвропейського типу. Так простягається цією територією частина Карпатських гір, Волинська і Подільська височини з їхніми дрібнішими природньо-географічними зонами (Опілля, Розточчя, Товтри, Покутсько-Бесарабська височина). Відповідно до них, таке ж розташування мають смуги низинних територій – Полісся, Мале Полісся, Наддністрянська і Надсянська низовини, Надбужанщина та їхні менші ландшафтні зони.

Головні річки Карпато-Волинського регіону течуть відповідно до такого укладу природньо-географічних особливостей території: Дністер – із північного заходу на південний схід; Західний Буг – із південного сходу на північний захід. Тільки річка Прип'ять тече із заходу на схід і разом зі своїми допливами належить до Дніпровського басейну. На Заході України до великих річок можна зарахувати Дністер (1 362 км), Прут (967 км), Прип'ять (775 км), Західний Буг (772 км), Горинь (659 км), Тиса (966 км)¹ (рис. 1, 1–6).

Карпатські та волинські річки – спокійні та швидкоплинні, своєю течією ніби віддзеркалюють життя наших пращурів із їхнім розміреним поступом у мирні літа та бурхливими подіями, спричиненими військовими сутичками, бойовими походами чи ворожими набігами. Саме на берегах численних великих і малих річок вони селилися, господарювали, зводили свої поселення, міста й фортеці, ставили поганських ідолів, а потім скидали їх у річки, приймаючи християнську релігію. Самі ж водні течії використовувалися як головні торгівельні магістралі, шляхи культурних контактів та обмінів. І найголовніше – вони слугували людям у повсякденному житті, господарстві та побуті.

Проблема «річки й археологія» все ще мало розкрита в історіографії, зокрема щодо території Західного регіону України. Ще у 1901 р. відомий польський географ, картограф і геополітик Євгеніуш Ромер опублікував працю, у якій приписував ключове значення у розвитку цивілізацій і держав річкам, басейнам річок і відкритим водоймам [Romer, 1901, s. 58–68, 149–161]. Під час подорожей долинами річок, зокрема Бугу (тепер – Західний Буг), польський етнограф, археолог та історик Зигмунт Гльоґер зібрав переважно цікаві етнографічні матеріали, окремі археологічні артефакти кам'яної доби на берегах цієї річки, а також відомі дорожчинські плombs [Gloger, 1903]. Одну з перших українських науково-популярних праць із цієї тематики опублікував відомий археолог Ярослав Пастернак на сторінках часопису «Діло» [Пастернак, 1937]. Вона була присвячена різночасовим пам'яткам археології над Дністром (рис. 2). Спеціальну ширшу працю з археології Прип'яті та її басейну опублікував Олександр Цинкаловський у діаспорному виданні під псевдонімом Антін Бужанський (рис. 3, а). На його думку, водна система Полісся з Прип'яттю та її допливами утворювала потужну систему водних шляхів, що пов'язувала шлях із варяг у греки з старим водним шляхом Буг–Вісла–Балтик. Важливою складовою праці є карта з нанесеними різночасовими пам'ятками археології і навіть окремими знахідками (рис. 3, б), які відображають інтенсивне заселення берегів Прип'яті та її допливів у системі важливої водної магістралі між Балтиком і Чорним морем [Бужанський, 1966]. Останнім часом популярними стають дослідження, присвячені поширенню різночасових пам'яток археології у басейнах окремих інших річок, серед яких Дністер і річки українсько-польського пограниччя [Environment and Man, 2006; Войнаровський, Бугай, Конопля, 2009; Natural Environment and Man / Природне середовище і людина, 2013; Войцещук, Павлів, Петегирич, 2018, с. 340–355;

¹ Довжину річок наведено з врахуванням їх протікання по території не тільки України, а й інших держав.

Archeologia doliny / Археологія басейну, 2011; Czopek et al. / Чопек та ін., 2018]. Уже тривалий час ця тематика розробляється у польській археології, часто в співпраці з німецькими дослідниками [Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia, 1992, 1993, 1994, 1995; Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum, 2007; Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, 2015; O rzece i wodzie, 2015].

Рис. 2. Стаття Ярослава Пастернака у часописі «Діло» за 1 травня 1937 р.
Fig. 2. J. Pasternak's article in «Dilo» journal, May 1, 1937

Особливо широкі можливості відкриває вивчення цієї проблеми стосовно княжої доби, оскільки для її реалізації маємо разом з археологічними джерелами також інформацію з писемних повідомлень у «Повісті минулих літ», Київському і Галицько-Волинському літописах. Проблема «річки й археологія» може охоплювати усі періоди давньої історії України. Її можна розглядати в різних аспектах – історія заселення, господарське освоєння, військове значення, роль в обміні й торгівлі, міграційних процесах, формуванні племінних та етнічних

територій та їхніх кордонів тощо. У цій розвідці я розгляну тільки в загальних рисах цю проблему, зокрема у вузькому територіально-хронологічному вимірі, а саме на території Галицько-Волинської землі княжої доби.

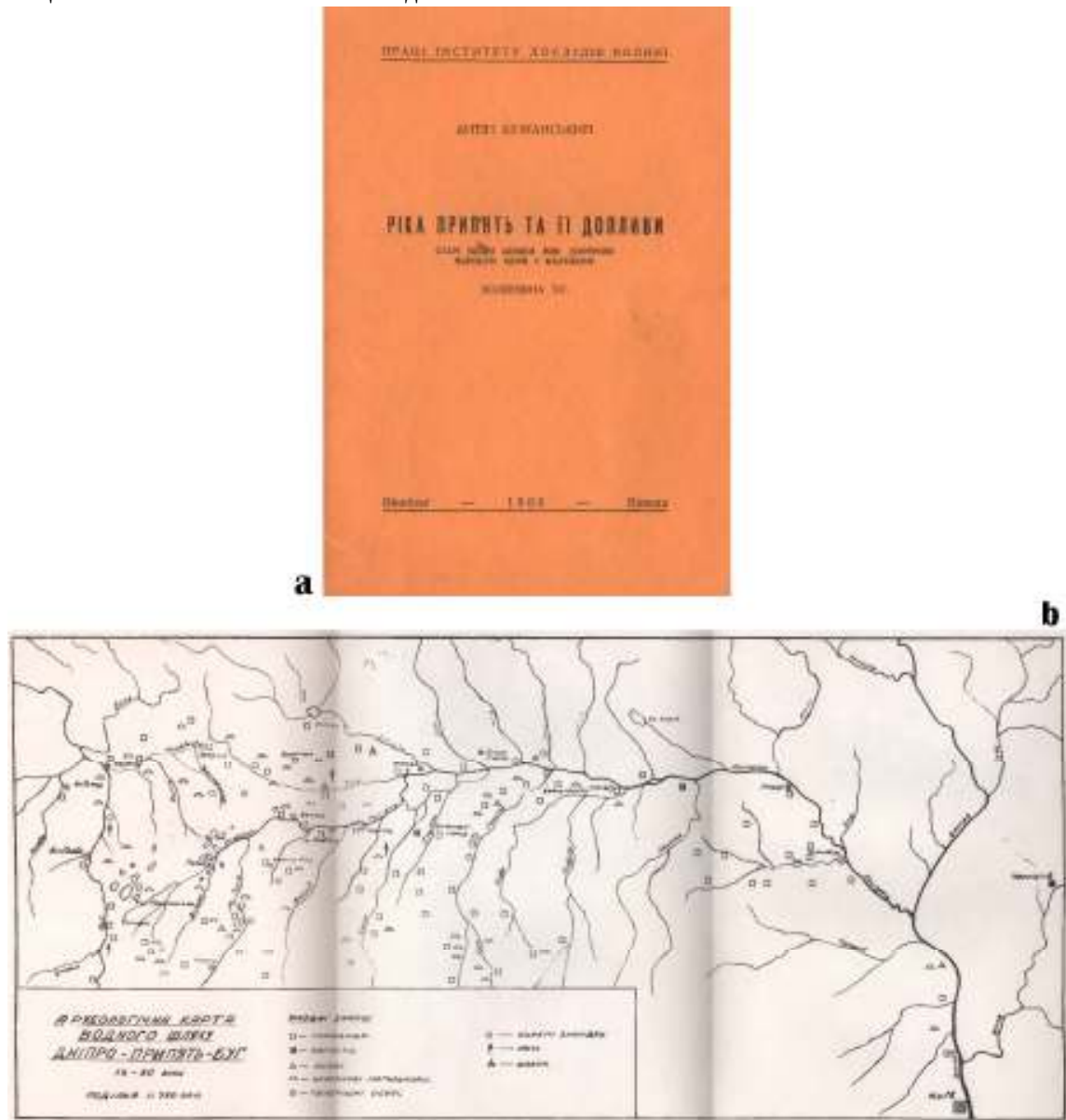

Рис. 3. Праця Антіна Бужанського – псевдо Олександра Цинкаловського (а) і археологічна карта водного шляху Дніпро–Прип'ять–Буг (б)

Fig. 3. Antin Buzhanskyi's (pseudonym of Oleksandr Cynkalowski) work (a) and archaeological map of waterway Dniro–Pripyat–Bug (b)

Уже на перших сторінках «Повісті минулих літ» в описах племен знаходимо згадки про річки в цьому регіоні як місця і головні орієнтири їх розселення. Згадаймо хоча б повідомлення про дулібів, які «тоді жили по Бугу, де нині волиняни» або про бужан, «бо сидять вони по Бугу, – а потім же волиняни» [Літопис Руський, 1989, с. 6, 8]. Описуючи тиверців, літописець теж відзначив, що «уличі і тиверці сидять по Дністру, є багато їх і сидять вони по Дністру аж до моря» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. Це ж стосується дреговичів, які за літописом

осіли «межи Прип'яттю і Двіною» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. Наведені повідомлення показують, що згадані річки фігурують як головні орієнтири розселення давніх українських племен, а відкриті археологами численні поселення на їхніх берегах є своєрідним археологічним еквівалентом цих писемних згадок.

У багатьох випадках береги річок використовувалися як місця облаштування великих або менших міст княжої доби, від яких часто утворювалися їх назви або ж від назв населених пунктів мотивовано гідроніми. Наведу лише окремі приклади: Бужеськ – від р. Буг (тепер – Західний Буг), Потелич – від р. Тилич, Щирець – над р. Щирка, Більськ – над р. Біла, Вишня – над р. Вишня, Сянок – над р. Сян, Володава – над р. Володавка, Каліус – над р. Калюс, Коломия – над р. Мия², Коросно – на р. Кросно, Мельниця – над однойменною рікою, Турійськ – над р. Турією, Любачів – над р. Любачівка, Корчеськ – на р. Корчик, а також Угровськ, Онут, Ушиця, Ухані, Тлумач [Словник гідронімів України, 1979, с. 105, 208, 274, 359, 399, 556, 566, 575, 582, 630]. Цей список, який можна продовжувати, показує тісний взаємозв'язок між назвами населених пунктів (ойконімами) і назвами річок (гідронімами).

Важливим є питання про первинність гідронімів чи ойконімів у назвах, які трапляються в писемних джерелах. Особливо важко це встановити, якщо ця назва фіксується у писемному джерелі вперше і єдиний раз. У такому разі треба розглядати ойконім чи гідронім у ширшому контексті, здійснюючи комплексний історико-археологічний та філологічний аналізи.

Для прикладу розглянемо назву Онут, яка єдиний раз згадується в Галицько-Волинському літописі 1213 р. у написанні Онутъ [ПСРЛ, 1908, с. 503; Літопис Руський, 1989, с. 376]. Населений пункт Онут розташований над Дністром при впадінні до нього р. Онут. Важко зі самої назви сказати, що в цьому випадку виникло скоріше – чи ойконім походить від гідроніма, чи може навпаки – гідронім від ойконіма. Лише наведена літописцем ширша згадка – «придоша в Онутъ и идоша в поле», допомогла дослідникам виразно констатувати, що під цією назвою мається на увазі ойконім, а не гідронім. Якщо б було навпаки, то конструкція ця звучала б як «придоша на Онутъ» [Карпенко, 1965, с. 50; Худаш, 1995, с. 156].

Подібну ситуацію маємо з назвою Толмач (тепер – Тлумач), яка згадується в Галицько-Волинському літописі 1213 р. у написанні Толмачъ [ПСРЛ, 1908, с. 503; Літопис Руський, 1989, с. 376]. Через цей населений пункт протікає річка з такою ж назвою, яка є правою притокою Дністра. Проаналізувавши ширший контекст згадки цього населеного пункту, коли Данило Романович зі своїми воїнами «вийшли із Галича і були навпроти Толмача», дослідники встановили, що і в цьому випадку назва річки перенесена з назви поселення [Бучко, 1986, с. 53; 1990; Худаш, 1995, с. 283]. З іншого боку, у літописах доволі часто трапляється конструкція щодо гідроніму, а не населеного пункту, у формі «на ріці». Особливо вона вживається стосовно малих річок: «Михалка Скулу вбили, догнавши на Щирці», «Мстислав же стояв на Зубр'ї» [ПСРЛ, 1908, с. 502; Літопис Руський, 1989, с. 375]. Інколи вказівка на ріку більш промовиста, зокрема у 1211 р. Володислав Кормильчич «пришов на ріку Бобрку», а у 1229 р. Данило Романович «зібравши землю Галицьку ... зібрав він [людей] од Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту» [ПСРЛ, 1908, с. 499, 519; Літопис Руський, 1989, с. 374, 386]. Зафіксовано випадки, коли річка розділяла ворогуючі сторони. Зокрема, так сталося 1144 р., коли біля Звенигорода «межи ними [військами київського князя Всеволода Ольговича і галицького Володимирка Володаревича була – В. П.] ріка Білка» [ПСРЛ, 1908, с. 219; Літопис Руський, 1989, с. 196].

Маємо доволі рідкісний випадок, коли гідронім, від якого можливо отримало назву місто княжої доби, змінив свою назву. Йдеться про княжий Белз, розташований над сучасною р. Солокія, яка ще до XVII ст. мала свою первісну назву Белз [Hydronimia Wisły, 1965, s. 365;

² Щодо Коломій, то існує й інша версія походження назви цього міста. Зокрема, поширеною є також думка, що Коломия отримала свою назву на честь угорського королевича Коломана (Кальмана) у 1214 р., вперше висловлено ще в XIX ст. і яку детально опрацював Мирослав Волощук [Волощук, 2005, с. 38–50].

Рис. 4. Белз. Південно-східний край городища Замочок на лівому березі річки Солокія

Fig. 4. Belz. The southeastern edge of the hill-fort Zamochok on the left bank of the Solokia river

Коструба, 1989, с. 34–35] (рис. 4). Водночас спостерігається певна специфіка у розташуванні багатьох великих міст Галицько-Волинського князівства щодо водних артерій. Такі міста, як Звенигород, Тереховля, Галич, Белз, Володимир, Пересопниця, Червен, Холм, Львів, Пліснеськ, були засновані й розбудовані над невеликими річками, які поєднувалися з більшими водними артеріями. Зокрема, Галич і Тереховля через посередництво Лукви та Гнізни мали вихід до Дністра, а Белз, Звенигород, Червен, Володимир, Холм, Львів, завдяки Солокії, Білці, Гучві, Лузі, Угерці, Полтві, з'єднувалися з Бугом. Інколи біля впадіння цих менших річок у крупніші артерії влашто-

увалися їхні торгові пристані, купецькі дільниці. Для Тереховлі це був Семенів-Зеленче, для Володимира – Устилуг, для Галича – городище на Гробиськах. Цікаво, що маємо низку назв у формі «Устя», на яких зафіксовані городища княжої доби і ранішого часу.

Окрім того, існують і винятки, коли великі міста влаштоувалися на берегах більших водних артерій. Прикладом можуть слугувати Бакота і Василів над Дністром, Перемишль над Сяном, Дорогичин над Бугом (рис. 5, *a, b*), Дорогобуж над Горинню. Очевидно у кожному конкретному випадку враховувалися обставини, пов'язані з економічними і природними вигодами, оборонними інтересами, традиціями заселення, ресурсними зонами та іншими чинниками.

Привертає увагу рідкісний в Україні випадок дуже щільного розташування городищ на правому березі Дністра між селами Старе Село, Которини Жидачівського району Львівщини і Цвітова Калуського району Івано-Франківщини, які відомі як Которинські городища (рис. 6). Тут на високій залісненій терасі на відстані в 5 км виявлено 5 городищ. На одній з пам'яток (городище III в ур. Рогатка) віднайдено матеріали княжої доби і продатовано XII ст. час побудови оборонного валу [Ситник, Гавінський, 2011, с. 20–21, 27–29; Гавінський, Пастеркевіч, 2021, с. 11–12]. Сліди ще одного городища простежено нижче за течією на протилежному лівому березі Дністра, біля с. Тенетники (Тенетники IX) на Рогатинщині [Geбіca et al., 2012, s. 357–359] (рис. 7). Можливо, що ці городища влаштовані у найвужчій частині долини Дністра були взаємопов'язаним оборонним комплексом на обох берегах річки, своєрідною брамою (воротами) до широкої і до певної міри відкритої у південно-східному напрямку Галицько-Букачівської улоговини та захищали підступи до княжого Галича з північно-західного напрямку. Отримано поки що тільки одну дату з валу на цьому городищі (1160+/-60) та зібрано колекцію посуду XII ст. Це дає змогу висловити версію про імовірну побудову цього оборонного комплексу в період князювання в Галичі Володимира Володаревича або Ярослава Осмомисла, який не тільки *«підпер Гори Угорські своїми залізними військами, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї»* [Цит. за: Рильський, 1939, с. 4] за згадкою у *«Слові о полку Ігоревім»*, але й дбав про надійний захист своєї столиці з північного заходу вздовж Дністра. Існування цієї оборонної системи певною мірою підтверджують назви населених пунктів «Которини» і «Тенетники». Назва с. Которини очевидно похідна від старовинного «котора», що означає «сварка», «суперечка», «ворожнеча», «конфлікт». Відомий

мовознавець Ізмаїл Срезневський зібрав велику кількість писемних джерел, у яких зафіксовано це слово в такому розумінні. Наведу лише два приклади, один із яких поміщено в Іпатіївському літописі 6693 р.: «Поганьши же половцы побѣдивъше Игоря с братьею, и взяша гордость велику и съвокупиша всь языкъ свои на Рускую землю; и бысть у них **котора** [виділення моє]». Ще красномовнішу інформація щодо значення цього слова читаємо у Никоновському літописі 6713 р.: «А ще ли в ненависти, и в распряхъ, и **в которахъ** [виділення моє] меж собою будете, то погибнете сами, и землю отецъ вашихъ и дѣдѣ нашихъ изгубите» [Срезневский, 1893, с. 1300, 1301].

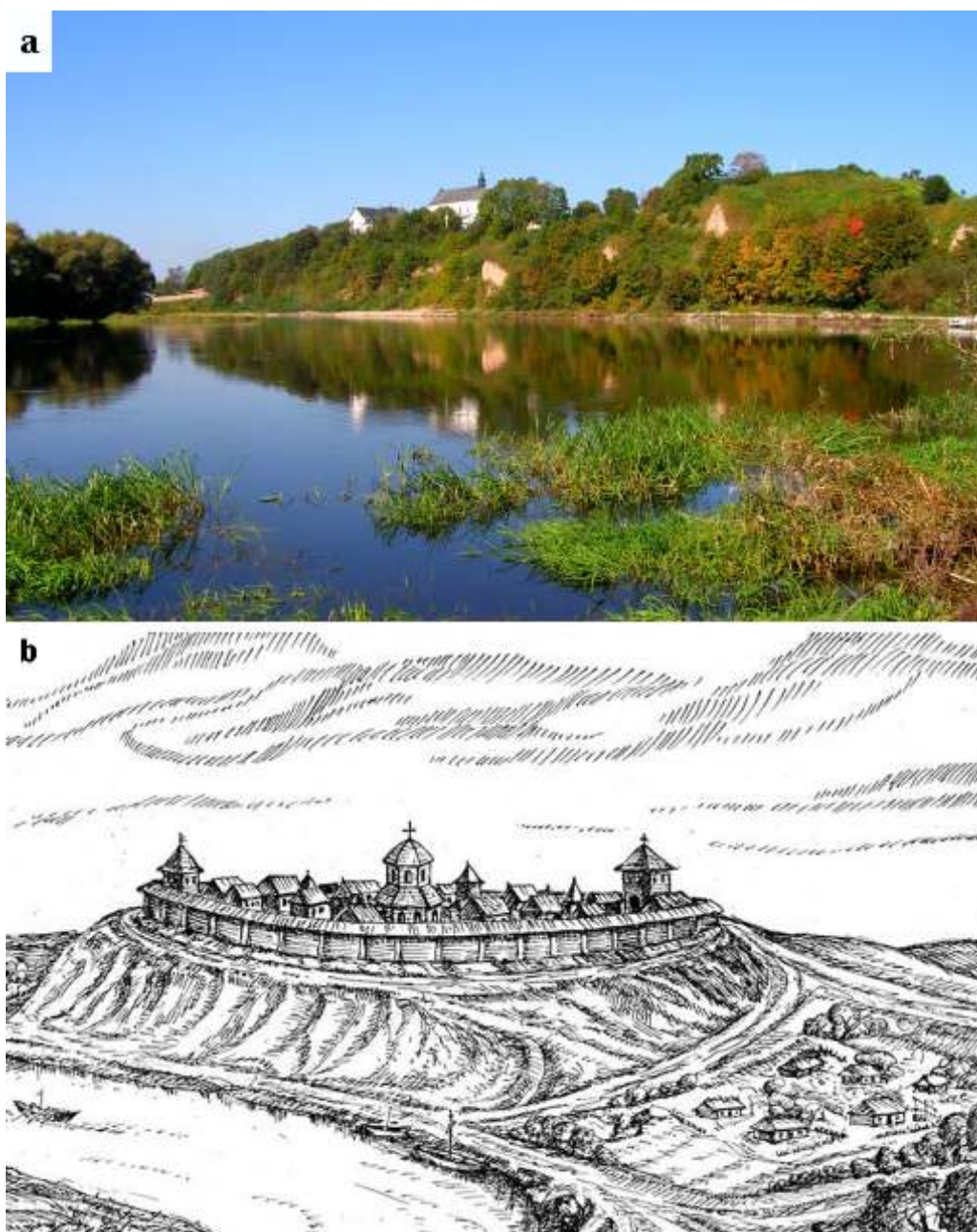

Рис. 5. Дорогичин. Вид на Замкову гору на правому березі Західного Бугу (а) і реконструкція дитинця (б) (рисунок Ігоря Принади)

Fig. 5. Dorogychyn. View on the Zamkova Mountain on the right bank of Western Bug River (a) and reconstruction of dytynets (b) (drawing made by Ihor Prynada)

Етимологія назви с. Тенетники, біля якого виявлено сліди фортифікаційного об'єкта на лівому березі Дністра, теж доволі промовиста. Вона походить від слова «тенета» – коріння, похідне від старовинної основи «тенет» та латинського *tenus* – «сильце, мотузка». Отже, «тенета» буквально – це є «те, що затримує, зтягує, тримає, заважає, позбавляє свободи дії» [Словник української мови, 1979, с. 73], що в переносному значенні може відповідати оборонній функції (як з Которинами) існуючого об'єкта княжої доби у цій місцевості.

Рис. 6. Розташування Которинських городищ на правому березі Дністра
Fig. 6. Localization of Kotoryn hill-forts on the right bank of the Dnister River

Рис. 7. Тенетники. Вид з півдня на ліву терасу Дністра зі слідами городища біля церкви (фото Дмитра Павліва)
Fig. 7. Tenetnyky. View from the south on the left terrace of the Dnister River with the traces of a hill-fort near the church (photo made by Dmytro Pavliv)

Річки дуже ефективно доповнювали фортифікаційні об'єкти не тільки на підступах до великих міст, а й систему оборони та життєзабезпечення у межах самої міської агломерації, зокрема княжих столиць. Найвдалішими можна визнати використання водних перешкод для захисту та забезпечення життєдіяльності Галича (річки Дністер, Луква, Лімниця, Мозолевий потік із каскадом дамб), Володимира (річки Бут, Луга, Смоча), Теревовлі (річки Серет, Гнізна, потік Черпало), Белза (річки Солокія з двома рукавами, Річиця) тощо. Яскравим прикладом добре захищених усіх заселених частин міста є давній Бужеськ [Petehyrcz, 1995, s. 70–73].

Місто, окрім оборонних споруд, захищене густою мережею великих і менших річок, а також штучно викопаних і заповнених водою каналів і ровів (річки Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна). Це добре видно на карті Фрідріха фон Міга (рис. 8). Історики мали достатньо даних, щоб називати Буськ «галицькою Венецією».

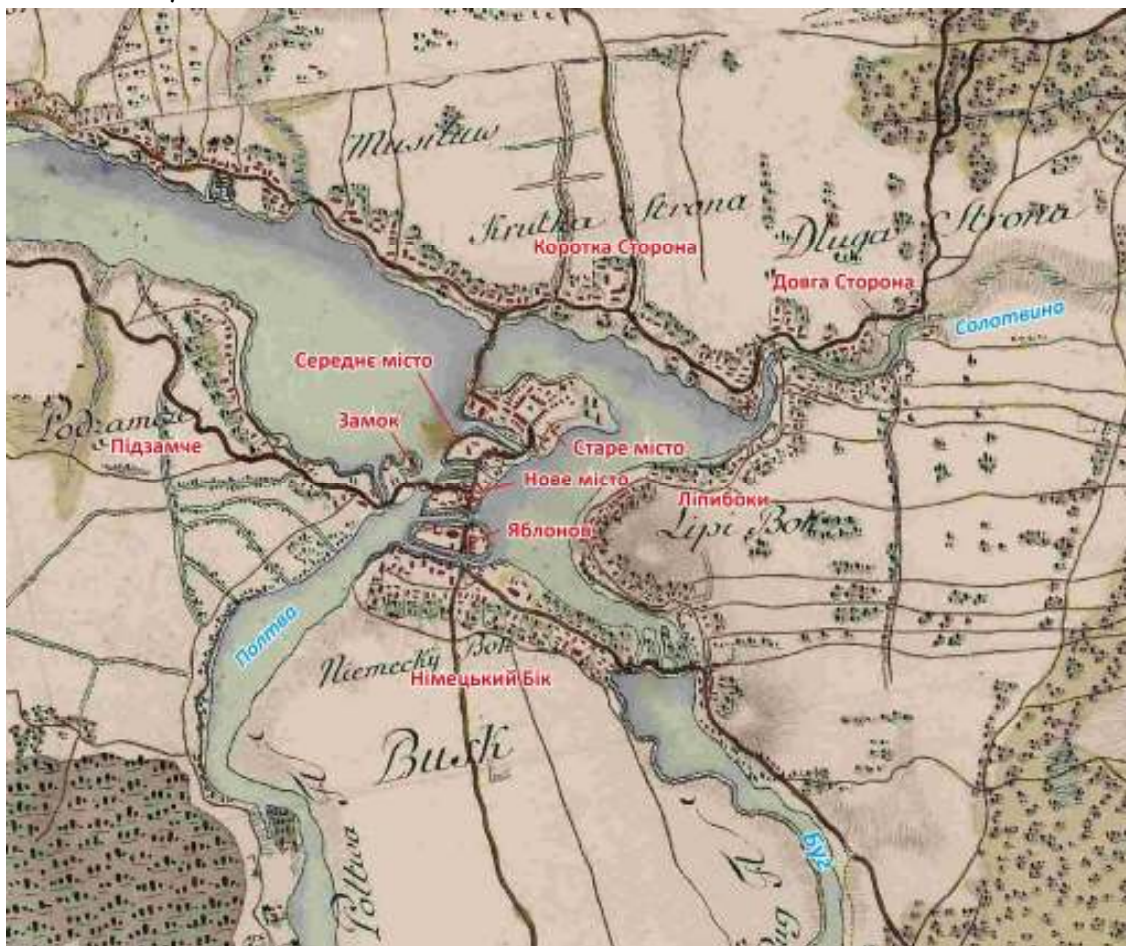

Рис. 8. Бужеськ на мапі Фрідріха фон Міга 1779–1783 рр. із доповненнями (написи кирилицею) Дмитра Вортмана

Fig. 8. Buzhesk on the map of Friedrich von Mieg 1779–1783 with additions (Cyrillic inscriptions) made by Dmytro Vortman

Цікаво виглядають згадки річок у писемних джерелах, які найчастіше залежали від політичних або військових подій того часу і значно рідше від природніх явищ. Головні водні артерії Галицько-Волинської землі – Дністер і Буг, постійно фігурують у літописах. Деякі менші річки, наприклад Сян, Прут, Горинь, Стир, теж згадуються. Натомість згадка такої доволі великої річки, як Стрий, зовсім відсутня у літописах³. Водночас на гідронімічній карті в літописах є такі невеликі річки, як Вяр (нині – В'яр) – права притока Сяну, Зубря (тепер – Зубра) – ліва притока Дністра, Липа – ліва притока Стиру, Нізда (Гнізна) – ліва притока Серета, Січниця (Січня) – ліва притока Вишні, Снов – ліва притока Золотої Липи [ПСРЛ, 1908, с. 170, 171, 502, 608, 497, 545, 321; Літопис Руський, 1989, с. 153, 259, 375, 435, 372, 401].

³ Деякі дослідники притримуються версії про згадку перекрученої назви цієї річки в іноземному джерелі, т. зв. грамоті Празького єпископства 1086 р., в якій при визначенні його кордонів сказано, що вони сягають по Буг і Стир [див.: Исаевич, 1991, с. 107–109].

У Карпато-Волинському регіоні проходив головний європейський вододіл. Це створювало як певні вигоди у використанні річок для торгівельних зв'язків, міграцій чи військових походів, так і перешкоди. Вигоди полягали у можливостях безпосереднього виходу до Чорного і Балтійського морів. Проте необхідно було долати річкові перешкоди під час руху зі сходу на захід.

Головним був шлях, який ще називають другою дорогою із варяг у греки: Балтійське море–Вісла–Буг–Дністер–Чорне море. Активне використання цього шляху підтверджує аналіз матеріальної культури Галицько-Волинської землі, у якій серед артефактів присутні вироби як прибалтійського, так і південного походження [Петегирич, 1980, с. 151–163]. На цьому шляху важливу роль відігравав Дорогичин над Бугом, який можливо був торгівельною факторією Галича, бо тут крім відомих дорогичинських плombs, якими маркували пакунки з товарами, знайдено різноманітні ювелірні вироби, які абсолютно аналогічні знахідкам із Галича [див.: Musianowicz, 1969, s. 7–235].

Річками часто вирушали торгові каравани, прикладом чого є повідомлення літопису 1164 р. Із нього дізнаємося, що в тому часі сталася велика повінь на Дністрі, унаслідок якої втопилося багато людей, які плвли лодіями з сіллю із Удеча (теперішнього Жидачева). Ось як яскраво описує цю подію Київський літопис: *«У той же рік була повінь велика в [городі] Галичі. За божим допустом од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на оболонь, і дійшла аж до Бикового болота, і потопила більше трьохсот людей, що пішли були з сіллю із [города] Удеча. І багато людей знімали з дерев, і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопилося»* [ПСРЛ, 1908, с. 360]⁴. До певної міри підтверджує такий спосіб транспортування солі тогочасними човнами інформація однієї зі звенигородських берестяних грамот, де згадується якесь мито – лодове (за використання човна) [Свешніков, 1990, с. 127–131; Swiesznikow, 1995, s. 47–53; Німчук, 1992, с. 11–14; Луцик, 2020, с. 361–372]. До речі, митні пункти часто влаштовувалися на берегах річок, про що свідчить повідомлення Галицько-Волинського літопису 1288 р. У т. зв. Заповіті князя Володимира Васильковича, про мито в Городді, яке він заповів своїй дружині, повідомляється: *«А що я дав єсмь їй і село своє Городло із митом, то люди як ото на мене робили, так і на княгиню мою [нехай роблять] по моім животті»* [ПСРЛ, 1908, с. 616; Літопис Руський, 1989, с. 439]. Із цим літописним повідомленням дослідники майже однотайно ототожнюють с. Городло теперішнього Люблінського воєводства [Рорре, 1958, s. 271; Gurba, 1976, s. 19; Крип'якевич, 1999, с. 32]. Із сучасних вчених тільки Алла Корепанова як можливий варіант локалізації вказує на с. Городилець Турійського району на Волині [Етимологічний словник, 1975, с. 44]. Однак така локалізація не підтверджується археологічними даними. Натомість у с. Городло збереглося городище, розташоване на його східній околиці в долині Бугу, над урвистим лівим берегом річки, яке виконувало функції митного пункту. Воно відоме під назвою «Ягеллонські Вали» або «Замчисько». Городище сильно знищене руслом річки, збереглася тільки його західна частина, відрізана від тераси валом і ровом (рис. 9, а, b). Розміри збереженої ділянки городища неправильно овальної форми становлять 42×68 м [Gurba, 1976, s. 19–20; Piotrowski, 2019, s. 185–204]. Існування митниці в Городді підтверджують також археологічні знахідки, серед яких

⁴ Перша згадка про важливу роль Прикарпаття у забезпеченні сіллю Руської землі розміщена у Києво-Печерському патерику вже 1097 р.: *«и не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемышля, и не бысть соли вЪ всеи Рускои земли»* [див.: Абрамович, 1991, с. 151–152]. З 1241 р. маємо повідомлення про те, що Данило Романович доручив боярам, щоб коломийську сіль, яка була важливим джерелом княжих прибутків, підпорядкувати собі [Літопис Руський, 1989, с. 399]. Про розвиток солеварних промислів на Прикарпатті свідчить також те, що найбільший економічний, політичний і культурний центр – Галич і Галицька земля – дістав свою назву від кореня «гал», що в грецькій та в деяких інших мовах означав сіль [Ісаєвич, 1961, с. 100]. Велика кількість солі з Галицької землі вивозилася також у Польщу [Wyrozumski, 1968, s. 113–115]. Щодо конкретного випадку, то зроблено приблизні підрахунки про кількість човнів, якими везли сіль Дністром. Умовно приймають, що в таких човнах разом із товаром розміщувалося до 30 осіб. Отже, сіль перевозилася на 10 лодіях [див.: Воронин, 1948, с. 284].

віднайдено речі південного кочівницького походження [Rauhut, 1953, s. 63–65, рис. 1]. Писемні джерела свідчать що річками возили й інші товари. Активно використовувався для перевезення товарів Буг. Коли 1279 р. у землі ятвягів виник голод, то князь Володимир Василькович надіслав туди із Берестя Бугом караван човнів із житом [ПСРЛ, 1908, с. 600; Літопис Руський, 1989, с. 431].

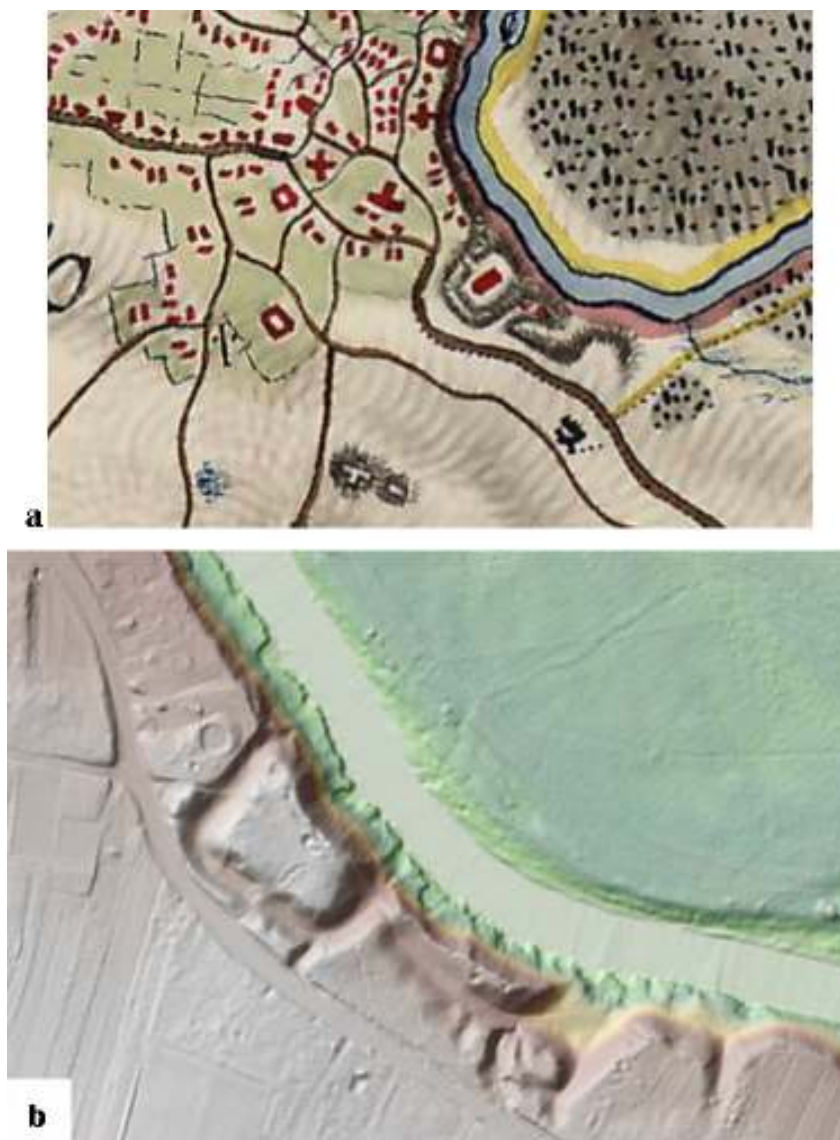

Рис. 9. Городище в Городло на мапі Фрідріха фон Міга (а) і вид з літака (б)

Fig. 9. Hill-fort in Horodlo on the map of Friedrich von Mieg (a) and the view from a plane

Окремі історики дійшли висновку, що від княжих часів і аж до козацької революції весь експорт збіжжя й деревини з України йшов Бугом і Віслою до Балтійського моря [Крип'якевич, 2001, с. 255–260]. Буг був важливою водною артерією, яка використовувалася не тільки для торговельних, але й мілітарних операцій. Для прикладу можна згадати повідомлення «Повісті минулих літ» про військову виправу Ярослава Мудрого 1041 р.: «*Пішов Ярослав на мазовшан у човнах і переміг їх*» [Літопис Руський, 1989, с. 92]. Ця річка була найвигіднішим водним шляхом, який провадив від Києва вверх по Дніпру й Прип'яті, з якої з допомогою волоків поєднувався Бугом і потім по течії доходив до Вісли і на Мазовію.

Окрім водних шляхів північ–південь, територією Галицько-Волинських земель проходили сухопутні тракти, що з'єднували їх із західними слов'янами та європейськими державами. У цьому випадку водні артерії були до певної міри перешкодами їх функціонування, однак вони успішно долалися з допомогою мостів, бродів. Зокрема, у писемних джерелах маємо згадки про мости через р. Стир біля Луцька та Перемиля, через Дністер поблизу Галича, через р. Вілія біля Шумська тощо. За результатами археологічних обстежень вдалося локалізувати розташування згаданого у літописі моста через р. Горинь біля Дорогобужа. Він імовірно розміщувався на північний схід від городища в Дорогобужі, на місці найменшої ширини заплави річки біля с. Горбів [дет. див.: Прищеп, 2011]. Кілька разів згадуються в 1152 р. броди через р. Сян біля Перемишля в описі військової сутички між галицьким князем Володимирком та військом Гейзи і київського князя Ізяслава Мстиславича, коли супротивники намагалися захопити стратегічні переходи (броди) через річку: «*І тоді король почав розставляти полки свої на бродах, а галичани насупроти розставляли свої полки*» [ПСРЛ, 1908, с. 309–310; Літопис Руський, 1989, с. 252]. Під час військових дій 1154 р. між Ізяславом Мстиславичем і сином Володимирка Ярославом, останній рушив через р. Снов (притоку Золотої Липи) «*до Теревовлі та не встиг до бродів*» [ПСРЛ, 1908, с. 321; Літопис Руський, 1989, с. 259]. Маємо також повідомлення у писемних джерелах про подолання водних перешкод у зимову пору льодом. Про це згадує 1234 р. літописець, інформуючи, що військо Данила Романовича «*дев'ять неділь*» воювало в Галицькій землі «*ждучи льоду, поки й перейшли*» [ПСРЛ, 1908, с. 527; Літопис Руський, 1989, с. 390] на правий берег Дністра, звільняючи Галич від утрів. У 1287 р. загопи Телебути разом із союзними військами «*перейшли Сян-ріку по льоду*» [ПСРЛ, 1908, с. 609; Літопис Руський, 1989, с. 435]. У контексті військових сутичок біля річкових бродів особливо промовистою є згадка 1219 р.: «*А потім прийшла рать під город [Галич], – Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, [і] вони [угри і ляхи], не могли стояти, – пішли вони за [город] Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його із землі*» [Галицької] [ПСРЛ, 1908, с. 502; Літопис Руський, 1989, с. 376]⁵.

Береги річок часто ставали місцями кривавих сутичок та битв. Під 1018 р. у «Повісті минулих літ» згадується берег Буту як місце бою Ярослава Мудрого з Святополком Окаянним та його тестем Болеславом Хоробрим [ПВЛ, 1950, с. 97]. У 1245 р., напередодні відомої битви під Ярославом, відбулася битва Ростислава Михайловича з військом Данила і Василька Романовичів на р. Січниця. Іван Крип'якевич довів, що це відбулося неподалік Мостиськ [Крип'якевич, 1991, с. 313–315], а мені вдалося підтвердити його версію археологічними артефактами [Петегирич, 2001, с. 809–817; 2013, с. 113–123]. До речі, у річках або ж на їхніх берегах часто знаходять зброю, особливо мечі. Зауважено, що понад 50 % мечів, датованих Х–XV ст., з території Центральної Європи віднайдено у водному середовищі [Głosek, 1984]. Таке явище пояснюють випадковими втратами мечів під час переправи через річки, військовими сутичками на їхніх берегах або символічними діями, походження яких пов'язують ще з передхристиянськими часами [Michalak, 2015, s. 289–314].

На річках влаштувалися греблі, гаті, які згадуються, зокрема, у Луцьку, Звенигороді, а також млини. Знаємо про млини у Львові на р. Полтва та у приміських селах [Історія Львова, 1984, с. 19; Войтович, 2006, с. 91]. З річками пов'язуються місця розташування княжих чи боярських дворів (Перемишль: «*над рікою над Сяном був княжий двір*») [ПСРЛ, 1908, с. 310; Літопис Руський, 1989, с. 252] або ж назви природно-історичних регіонів (Погориння) [ПСРЛ, 1908, с. 165, 279; Літопис Руський, 1989, с. 150, 233] і територіально-політичних об'єднань (Берладське князівство з головним містом Берладь на однойменній річці)⁶ [ПСРЛ, 1908, с. 229, 232, 235, 336; Літопис Руський, 1989, с. 203, 205, 207, 269].

⁵ Кривавий брід можливо існував через річку Луква біля Галича.

⁶ Назву встановлено за згадками Івана Берладника, прозваного від місцевості Бирлад над однойменною рікою. Річка Бирлад – це лівий доплив річки Сірет, що є лівою притокою Дунаю.

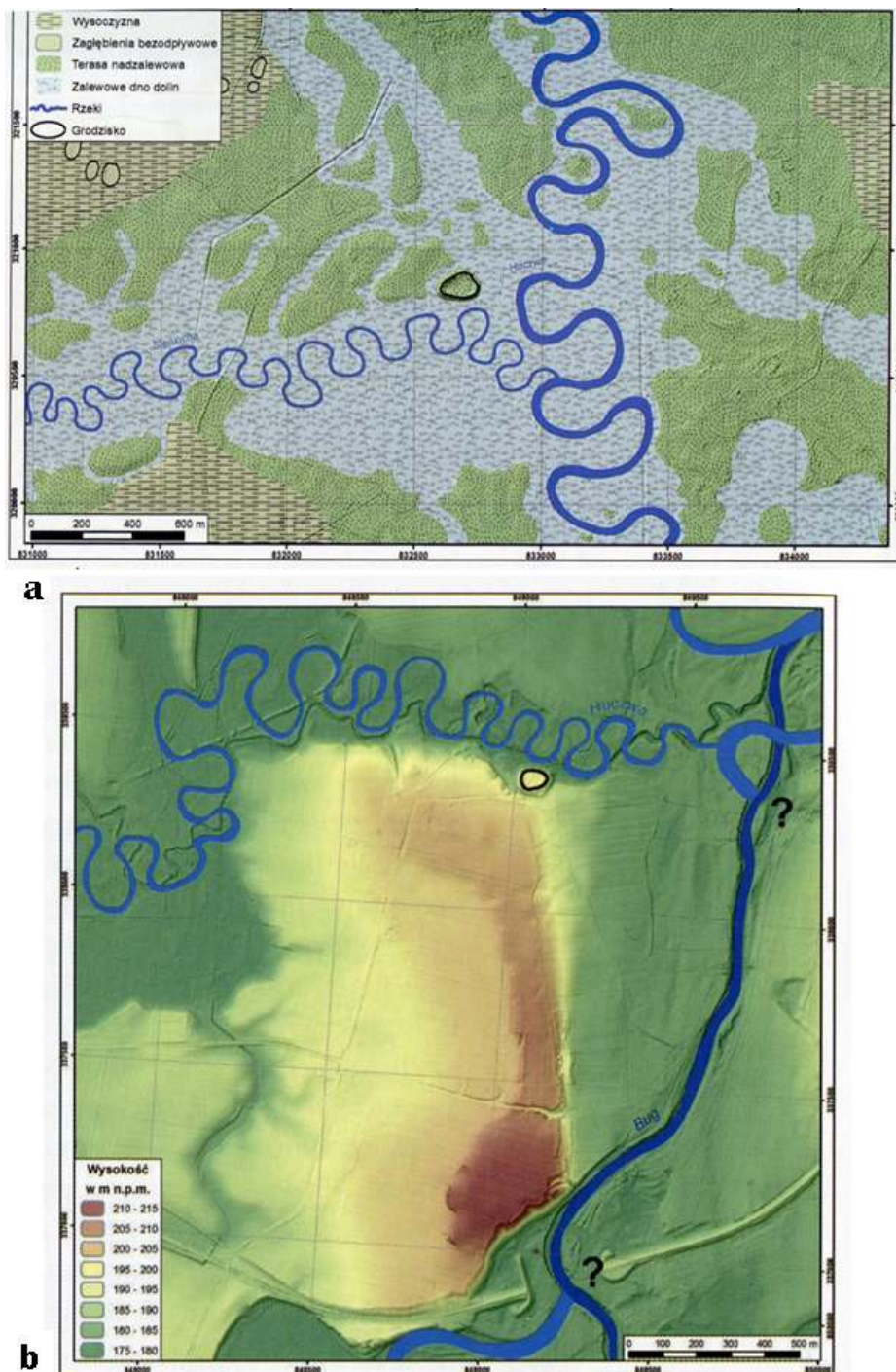

Рис. 10. Зміна русла річки Гучва біля літописного Червена (а) і Волиня (б) (за Reder, Demczuk, 2019)
Fig. 10. Change of the riverbed of the Huchva River near annalistic Cherven (a) and Volhyn (b) (by Reder, Demczuk, 2019)

Окремі річки ще остаточно не локалізовано. Наприклад, такий гідронім, як «Суша Дорогва», за версією Леоніда Махновця, можливо позначав одну з правих приток ріки Вепр [Літопис Руський, 1989, с. 571]. Інколи вивчення гідронімів і топонімів викликає дискусійні твердження. Зокрема, на Сокальщині у Львівській області є місцевість із назвою Варяж, яку окремі дослідники вслід за І. Крип'якевичем пов'язують зі скандинавами, варягами

[Крип'якевич, 1999, с. 88]. Однак у цій ситуації необхідно враховувати той факт, що с. Варяж розташоване над річкою Варяжанка. Тож чи не походить цей топонім від назви річки? Остаточно залишаємо це запитання для розгляду мовознавців.

a

b

Рис. 11. Белз на мапі Фрідріха фон Міра (a) і змінене русло річки Солокія (b)
Fig. 11. Belz on the map of Friedrich von Mieg (a) and changed riverbed of the Solokia River (b)

Велике значення у вивченні проблеми «річки й археологія» має картографування як пам'яток, так і окремих знахідок вузьких хронологічних періодів або археологічних культур для простеження своєрідних гідронімічних ланцюжків, які можуть окреслити напрями обмінів, торгівельних і культурних зв'язків і взаємин. Як один із сучасних прикладів такого дослідження можна згадати розвідку про невеликий мікрорегіон Чернігівської області з картосхемою водних шляхів і поселень княжої доби, які фіксуються імпорнтними артефактами

та знахідками з інших регіонів Русі [Шекун, 2012, с. 332–338]. Нам вдалося реконструювати частину шляху вздовж річки Стрий та її правосторонньої притоки річки Опір на Верецький (Ворітський) і Воловецький (Скотарський) перевали в Карпатах у процесі вивчення напрямку втечі сина князя Володимира Великого Святослава та імовірного місця його загибелі й поховання у т. зв. Могилі Святослава між м. Сколе і с. Гребенів на Львівщині [Петегирич, Павлів, 2017, с. 155–170].

Важливо також враховувати, що від княжої доби до сьогодення сталися зміни русел річок під дією природних і антропогенних факторів. Це підтвердили, зокрема, дослідження річки Гучва (лівосторонньої притоки Бугу), біля якої розташовані літописні міста Червен та Волинь [Reder, Demczuk, 2019, s. 29–32]. Унаслідок впливу людського фактору її русло стало прямим, змінивши меандроподібну течію цієї річки (рис. 10, *a, b*). Подібно сталося і з річкою Солокія, над якою розташований княжий Белз. На мапі Ф. фон Міга городище Замочок влаштоване над звивистим руслом річки на її правому березі. У ХІХ ст. русло Солокії було випростане, а городище опинилося на лівому березі (рис. 11, *a, b*).

Я навів тільки кілька штрихів до великої проблеми «річки й археологія». Завершуючи їх, можна констатувати, що подібно як малі струмки і потічки зливаються в річки, а ті у більші річки і нарешті великі водні артерії, так і усі питання, які стосуються річок в історії та археології Прикарпаття і Волині під час їхнього детального й серйозного міждисциплінарного опрацювання можуть стати великою й цікавою науковою проблемою.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович, Д. І. (1991). *Києво-Печерський патерик*. Репринтне видання. Київ: Час, 278 с.
- Бидерманн, Г. (1996). *Энциклопедия символов*. И. С. Свенцицкой (пер. с нем. общ. ред. и предисл.). Москва: Республика, 335 с.
- Бужанський, А. (1966). *Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (географічно-археологічна студія)*. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 40 с., мапа.
- Бучко, Д. Г. (1986). Давньоруські елементи в топонімії Покуття. *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ, 52–55.
- Бучко, Д. Г. (1990). *Походження назв населених пунктів Покуття*. Львів: Світ, 143 с.
- Войнаровський, В., Бугай, П., Конопля, В. (2009). *Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина)*. Серія «Археологічні джерела Львівщини». 4. Львів: «Логос», 171 с., 86 рис.
- Войтович, Л. (2006). Торгівля, ремесло, рільництво. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (ред.), *Історія Львова. У трьох томах. Т. 1*. Львів: Центр Європи, 87–92.
- Войцещук, Н., Павлів, Д., Петегирич, В. (2018). Нововідкриті пам'ятки археології у басейні ріки Стривігор. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355>
- Волощук, М. (2005). Докладно про угорський слід у версії походження назви Коломиї. *Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі*. Коломия, 38–50.
- Воронин, Н. Н. (1948). Средства и пути сообщения. *История культуры Древней Руси, I*, Москва; Ленинград, 280–314.
- Гавінський, А., Пастеркевіч, В. (2021). Нові дослідження Которинських городищ на Жидачівщині. *Жидачівщина. III. Збірник матеріалів Жидачівських читань 2019 р.* Львів; Жидачів, 6–17.
- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. (1985). Київ: Наукова думка, 254 с.
- Ісаєвич, Я. Д. (1961). Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*, 7. Київ, 99–112.
- Ісаєвич, Я. Д. (1972). «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. Москва, 107–124.

- Історія Львова. (1984). Київ: Наукова думка, 414 с.
- Карпенко, Ю. О. (1965). *Топонімія центральних районів Чернівецької області (Конспект лекцій)*. Чернівці, 76 с.
- Коструба, Т. (1989). *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк; Торонто, 165 с.
- Крип'якевич, І. (1991). Деякі літописні назви з Галичини. *Записки НТШ*, 222, 313–315.
- Крип'якевич, І. П. (1999). *Галицько-Волинське князівство*. 2-е видання, із змінами і доповненнями. Львів, 219 с.
- Крип'якевич, І. (2001). «Відвічна вісь» України. *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 255–260.
- Літопис Руський*. (1989). Л. Є. Махновець (пер. з давньорус.), О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: вид-во «Дніпро», XVI+591 с.
- Луцик, І. (2020). Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 24, 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdarv.2020-24-361-372>
- Німчук, В. (1992). Берестяні грамоти в Україні. *Мовознавство*, 6, 11–14.
- Пастернак, Я. (1937, 01 травня). Дністер в археології. *Діло*.
- Петегирич, В. (1980). Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волинской Руси в X–XIII вв. (По археологическим данным). *Славянские древности (Этногенез. Материальная культура Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, 151–163.
- Петегирич, В. (2001). Археологічний коментар до локалізації літописної ріки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. Львів, 809–817.
- Петегирич, В. (2013). Битва під Ярославом 1245 року: археологічний коментар до літописної розповіді. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X–XIV w.)*. Kraków, 113–123.
- Петегирич, В., Павлів, Д. (2017). Загадки кургану «Могила Святослава» у Карпатах. *Стільський град, 1*. Львів, 155–170.
- Повесть временных лет (ПВЛ)*. (1950). В. П. Адриановой-Перетц (ред.). Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 404 с.
- Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. (1908). Том второй. Ипатьевская летопись. Изд. второе. С. Петербург, 638 с.
- Прищепа, Б. (2011). *Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.* Рівне: ПП ДМ, 250 с.
- Рильський, М. (1939). *Слово про Ігорів похід*. Київ: Держлітвидав України, 7 с.
- Свешніков, І. (1990). Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін*, 6, 127–131.
- Ситник, О., Гавінський, А. (2011). *Звіт про археологічні дослідження Жидачівської експедиції у 2010 р.* Львів, 30 с. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Словник гідронімів України*. (1970). Київ: Наукова думка, 781 с.
- Словник української мови в 11 томах*. (1979). Том десятий. Т–Ф. Київ: Наукова думка, 657 с.
- Срезневский, И. И. (1893). *Материалы для словаря древнерусского языка*. Том первый, Е–К. Санкт-Петербург, 1420 с. + 49 с.
- Худаш, М. Л. (1995). *Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (Утворення від слов'янських автохтонних відкомпонитних скорочених особових власних імен)*. Київ: Наукова думка, 362 с.
- Шекун, О. В. (2012). До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. Київ; Чернігів, 332–338.
- Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Wareżanka /Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки*. (2011). Zamość, 262 s.
- Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehurycz, W., Połtowicz-Bobak, M., Wasnik, A. / Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Войцещук, Н., Осаульчук, О., Бобак, Д., Гембіца, П., Яцишин, А., Пастеркевич, В., Павлів, Д.,

Петегирич, В., Полтович-Бобак, М., Вацнік, А. (2018). *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w erze brązu i we wczesnej erze żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени*. Rzeszów / Жешів, 705 s.

Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchment from Neolithic to Early Mediaeval period. (2006). K. Harmatowa, J. Machnik, L. Starkel (Eds.). Kraków, 263 p.

Gębica, P., Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2012). Archeologiczno-geomorfologiczne badania na lewobrzeżnych terasach Dniestru w okolicy miejscowości Bukacziwci rej. Rohatyn. *Rocznik PAU. Rok 2011/2012*. Kraków, 356–361.

Gloger, Z. (1903). *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*. Warszawa.

Głosek, M. (1984). *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 185 s.

Gurba, J. (1976). *Grodziska Lubelszczyzny*. Katalog. Lublin, 36 s.

Hydronimia Wisły. (1965). Część. I. W P. Zwolińskiej (red.), *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*. Wrocław; Warszawa; Kraków, XVII + 466 s.

Michalak, A. (2015). Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej na marginesie odkryć z Lutola Mokrego, W A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Zielona Góra (Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza. 8), 289–314.

Musianowicz, K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne, VI*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 7–235.

Natural Environment and Man on the upper Dnister Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period / Природне середовище і людина у Верхній Наддністрянщині в районі Галицько-Букачівської улоговини в доісторичних часах і ранньому середньовіччі. (2013). Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, tom VI. K. Harmatowa, J. Machnik, M. Rybicka (Eds.). Kraków, 349 s.

O rzecze i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza. (2015). W S. Moździoch, K. Chrzan (red.), *Spotkania Bytomskie VIII*. Wrocław, 171 s.

Petehyrycz, W. (1995). Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sjciotopograficznej w X–XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1*, Warszawa, 67–73.

Piotrowski, M. (2019). Horodło gm. Horodło, pow. Hrubieszowski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 185–204.

Poppe, A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego. *Studia wczesnośredniowieczne, IV*, 227–300.

Rauhut, L. (1953). Wczesnośredniowieczna ozdoba z rogu z Horodła, pow. Hrubieszów. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego, V(3–4)*. Warszawa, 63–65.

Reder, J., Demczuk, P. (2019). Krajobrazy średniowiecznej Lubelszczyzny. W E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 5–34.

Romer, E. (1901). Rola rzek w historii i geografii narodów. *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej», XXIX*, 58–68, 149–161.

Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia. (1992, 1993, 1994, 1995). J. Kułuniak (red.). T. 1–4. Katowice: Wydawnictwo Śląskie.

Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. (2007). In F. Biermann, T. Kersting (Hrsg.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongress in Frankfurt an der Oder, 4. bis 7. April 2005*. Langenweissbach, 408 s.

Swiesznikow, I. (1995). List z Przemyśla z początków XII wieku. *Rocznik Przemyski, XXXI(1)*, 47–53.

Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. (2015). W A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Zielona Góra, 344 s.

Wyrozumski, J. (1968). Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, 21*, 113–115.

REFERENCES

- Abramovych, D. I. (1991). *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Reprintne vydannia. Kyiv: Chas, 278 p. (in Ukrainian).
- Biderman, G. (1996). *Entsyklopediia simvolov*. I. S. Sventsitskoy (Per. s nem. Obshch. red. i predisl.). Moskva: Respublika, 335 p. (in russian).
- Buzhanskyi, A. (1966). *Rika Prypiat ta ii doplyvy. Stari vodni shliakhy mizh dorichchiam Chornoho moria i Baltikom (heohrafichno-arkheolohichna studiia)*. Vinnipeh, 40 s., mapa. (in Ukrainian).
- Buchko, D. H. (1986). Davnoruski element v toponimii Pokuttia. *Davnoruska onomastychna spadshchyna v skhidnoslovianskykh movakh*. Kyiv, 52–55. (in Ukrainian).
- Buchko, D. H. (1990). *Pokhodzhennia nazv naselenykh punktiv Pokuttia*. Lviv: Svit, 143 p. (in Ukrainian).
- Voinarovskiy, V., Buhai, P. & Konoplia, V. (2009). *Pamiatky arkheolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna)*. Serii «Arkheolohichni dzherela Lvivshchyny». 4. Lviv: «Lohos», 171 p., 86 rys. (in Ukrainian).
- Voitovych, L. (2006). Torhivlia, remeslo, rilnytstvo. In Ya. Isaevych, M. Lytvyn, F. Steblii (Eds.). *Istoriia Lvova. U trokh tomakh. Vol. 1*. Lviv: Tsentr Yevropy, 87–92. (in Ukrainian).
- Voitseshchuk, N., Pavliv, D. & Petehyrych, V. (2018). Novovidkryti pamiatky arkheolohii u baseini riky Stryvivor. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355> (in Ukrainian).
- Voloshchuk, M. (2005). Dokladno pro uhorskyi slid u versii pokhodzhennia nazvy Kolomyi. *Kolomyia davnia i nova: miska tsyvilizatsiia v istorii ta kulturi*. Kolomyia, 38–50. (in Ukrainian).
- Voronin, N. N. (1948). Sredstva i puti soobshcheniia. *Istoriia kultury Drevney Rusi, I*, Moskva; Leningrad, 280–314. (in russian).
- Havinskyi, A. & Pasterkevich, V. (2021). Novi doslidzhennia Kotorynskykh horodyshch na Zhydachivshchyni. *Zhydachivshchyna. III. Zbirnyk materialiv Zhydachivskykh chytan 2019 r.* Lviv; Zhydachiv, 6–17. (in Ukrainian).
- Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. (1985). Kyiv: Naukova dumka, 254 p. (in Ukrainian).
- Isaevych, Ya. D. (1961). Solevarna promyslovist Pidkarpattia v epokhu feodalizmu. *Narysy z istorii tekhniky*, 7. Kyiv, 99–112. (in Ukrainian).
- Isaevich, Ja. D. (1972). «Grady Chervenskie» i Peremyshlskaia zemlia v politicheskikh vzaimootnosheniakh mezhdru vostochnymi i zapadnymi slavianami (konets IX–nachalo XI v). *Issledovaniia po istorii slavianskikh i balkanskikh narodov. Epokha srednevekovia. Kievskaia Rus i eyo slavianskie sosedii*. Moskva, 107–124. (in russian).
- Istoriia Lvova*. (1984). Kyiv: Naukova dumka, 414 p. (in Ukrainian).
- Karpenko, Ju. O. (1965). *Toponimiia tsentralnykh raioniv Chernivetskoii oblasti (Konspekt lektsii)*. Chernivtsi, 76 p. (in Ukrainian).
- Kostruba, T. (1989). Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku. Niu-York; Toronto, 165 p. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (1991). Deiaki litopysni nazvy z Halychyny. *Zapysky NTSH*, 222, 313–315. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. P. (1999). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. 2-e vydannia, iz zminamy i dopovnenniamy. Lviv, 219 p. (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (2001). «Vidvichna vis» Ukrainy. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 255–260. (in Ukrainian).
- Litopys Ruskyi*. (1989). L. YE. Makhnovets' (per. z davn'orus.), O. V. Myshanych (Ed.). Kyiv: vyd-vo «Dnipro», XVI + 591 p. (in Ukrainian).
- Lutsyk, I. (2020). Zvenyhorodska berestiana hramota № 2: vidkryttia, prochyttannia, interpretatsiia. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 24, 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372> (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. (1992). Berestiani hramoty v Ukraini. *Movoznavstvo*, 6, 11–14. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937, 01 travnia). Dnister v arkheolohii. *Dilo*. (in Ukrainian).

Petegirich, V. (1980). Iz istorii ekonomicheskikh i kulturnykh svyazey Galitsko-Volynskoy Rusi v X–XIII vv. (Po arkhеologicheskim dannym). *Slavianskie drevnosti (Etnogenez. Materialnaia kultura Drevney Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, 151–163. (in russian).

Petehyrych, V. (2001). Arkheolohichnyi komentar do lokalizatsii litopysnoi riky. *Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 809–817. (in Ukrainian).

Petehyrych, V. (2013). Bytva pid Yaroslavom 1245 roku: arkheolohichnyi komentar do litopysnoi rozpovidi. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X–XIV w.)*. Kraków, 113–123. (in Ukrainian).

Petehyrych, V., & Pavliv, D. (2017). Zahadky kurhanu «Mohyla Sviatoslava» u Karpatakh. *Stilskyi hrad, 1*. Lviv, 155–170. (in Ukrainian).

Povest vremennykh let (PVL). (1950). V. P. Adrianovoy-Peretts (Ed.). Moskva; Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 404 p. (in russian).

Polnoe sobranie russkikh letopisey (PSRL). (1908). Tom vtoroy. Ipatevskaia letopis. Izd. vtoroe. S. Peterburg, 638 p. (in russian).

Pryshchepa, B. (2011). *Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st.* Rivne: PP DM, 250 p. (in Ukrainian).

Rylskyi, M. (1939). *Slovo pro Ihoriv pokhid*. Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy, 7 p. (in Ukrainian).

Svieshnikov, I. (1990). Zvenyhorodski hramoty na beresti. *Dzvin, 6*, 127–131. (in Ukrainian).

Slovnnyk hidronimiv Ukrainy. (1970). Kyiv: Naukova dumka, 781 p. (in Ukrainian).

Slovnnyk ukrainskoi movy v 11 tomakh. (1979). Tom desiatyi. Kyiv: Naukova dumka, 657 p. (in Ukrainian).

Sreznevskiy, I. I. (1893). *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo jazyka*. Tom pervyy, E–K. Sankt-Peterburg, 1420 p. + 49 p. (in russian).

Khudash, M. L. (1995). *Ukrainski karpatski i prykarpatski nazvy naselenykh punktiv (Utvorennia vid slovianskykh avtokhtonnykh vidkompozytnykh skorochenykh osobovykh vlasnykh imen)*. Kyiv: Naukova dumka, 362 p. (in Ukrainian).

Shekun, O. V. (2012). Do vyvchennia starodavnykh vodnykh shliakhiv Chernihivskoi zemli. *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi*. Kyiv; Chernihiv, 332–338. (in Ukrainian).

Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka / Arkheolohiya baseynu pol's'ko-ukrayins'koyi riky Varenzhanky. (2011). Zamość, 262 p. (in Polish & in Ukrainian).

Czopek, S., Trybała-Zawiślak, K., Wojcieszczuk, N., Osaulczuk, O., Bobak, D., Gębica, P., Jacyszyn, A., Pasterkiewicz, W., Pawliw, D., Petehyrych, W., Połtowicz-Bobak, M., Wacnik, A. (2018). Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Kul'turno-poselens'ki zminy v baseyni richky Vyshni v epokhu bronzы i za doby rann'oho zaliza v konteksti zmin doistorychnoy i rann'oseredn'ovichnoyi oikumeny. *Rzeszów / Zheshuv*, 705 p. (in Polish & in Ukrainian).

Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester catchment from Neolithic to Early Mediaeval period. (2006). K. Harmatowa, J. Machnik, L. Starkel (Eds.). Kraków, 263 p. (in English).

Gębica, P., Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrych, W. (2012). Archeologiczno-geomorfologiczne badania na lewobrzeżnych terasach Dniestru w okolicy miejscowości Bukacziwci rej. Rohatyn. *Rocznik PAU. Rok 2011/2012*. Kraków, 356–361. (in Polish).

Gloger, Z. (1903). *Dolinami rzek. Opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*. Warszawa. (in Polish).

Głosek, M. (1984). *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 185 p. (in Polish).

Gurba, J. (1976). *Grodziska Lubelszczyzny. Katalog*. Lublin, 36 s. (in Polish).

Hydronimia Wisły. (1965). Część. I. In P. Zwolińskiej (Ed.), *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*. Wrocław; Warszawa; Kraków, XVII + 466 p. (in Polish).

Michalak, A. (2015). Broń w wodnej toni. Uwagi o akwaticznych znaleziskach broni późnośredniowiecznej na marginesie odkryć z Lutola Mokrego. In A. Jaszewska, A. Michalak (Eds.), *Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony, VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w*

Janowcu, 24–25 maja 2012 r., Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Zielona Góra (Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza. 8), 289–314. (in Polish).

Musianowicz, K. (1969). Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne, VI*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 7–235. (in Polish).

Natural Environment and Man on the upper Dnister-Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period / Pryrodne seredovyshe i lyudyna u Verkhniy Naddnistrianshchyni v rayoni Halyts'ko-Bukachivs'koyi ulohovyny v doistorychnykh chasakh i rann'omu seredn'ovichchi. (2013). Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, tom VI. K. Harmatowa, J. Machnik, M. Rybicka (Eds.). Kraków, 349 p. (in English, in Polish & in Ukrainian).

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza. (2015). In S. Moździoch, K. Chrzan (Eds.), *Spotkania Bytomskie VIII*. Wrocław, 171 p. (in Polish).

Petehyrycz, W. (1995). Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury sjiotopograficznej w X–XIV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, I*. Warszawa, 67–73. (in Polish).

Piotrowski, M. (2019). Horodło gm. Horodło, pow. Hrubieszowski. Grodzisko. *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 185–204. (in Polish).

Poppe, A. (1958). Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego. *Studia wczesnośredniowieczne, IV*, 227–300. (in Polish).

Rauhut, L. (1953). Wczesnośredniowieczna ozdoba z rogu z Horodła, pow. Hrubieszów. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego, V(3–4)*. Warszawa, 63–65. (in Polish).

Reder, J., Demczuk, P. (2019). Krajobrazy średniowiecznej Lubelszczyzny. In E. Banasiewicz-Szykuła (Ed.), *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. Lublin, 5–34. (in Polish).

Romer, E. (1901). Rola rzek w historii i geografii narodów. *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej», XXIX*, 58–68, 149–161 (in Polish).

Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia. (1992, 1993, 1994, 1995). J. Kultuniak (Ed.). Vol. 1–4. Katowice: Wydawnictwo Śląskie. (in Polish).

Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. (2007). In F. Biermann, T. Kersting (Hrsg.), *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongress in Frankfurt an der Oder, 4. bis 7. April 2005*. Langenweissbach, 408 p. (in German).

Sytnyk, O., & Havinskyi, A. (2011). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Zhydachivskoi ekspedytsii u 2010 r. Lviv, 30 p. Arkhiv viddilu arkeolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Swieszniak, I. (1995). List z Przemyśla z początków XII wieku. *Rocznik Przemyski, XXXI(1)*, 47–53. (in Polish).

Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. (2015). In A. Jaszewska, A. Michalak (red.), *VII Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Materiały z konferencji w Janowcu, 24–25 maja 2012 r.*, Zielona Góra, 344 p. (in Polish & in German).

Wyrozumski, J. (1968). Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, 21*, 113–115. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 26.07.2024
прийнята до друку 16.11.2024

**RIVERS IN EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION OF THE WEST OF UKRAINE
AND DURING WAR CONFLICTS OF THE EARLY MIDDLE AGES**

Volodymyr PETEHYRYCH

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

The written sources regarding the importance of rivers in the history of the population of Western Ukraine during the Early Middle Ages were analyzed. These sources were supplemented with archaeological materials, which reflect the peculiarities of the location of urban settlements in this territory. It is noted that this problem is still insufficiently covered in historiography, except for several scientific and popular science articles by Polish and Ukrainian researchers of the first half of the 20th century. It was noted that at the beginning of the XXI century surface studies to record archaeological sites of different periods in the basins of certain rivers, including the Dnister, Zahidnyi Bug, and rivers of the Ukrainian-Polish border, became popular.

Emphasis is placed on the crucial role of rivers in the economy and common life of the population, their importance as main trade routes, ways of cultural contacts and exchanges, military expeditions, places for setting up custom houses, and fighting battles on their banks. Individual cases of the destructive function of rivers caused by floods have been recorded too. They also became obstacles during movement along land routes from east to west or vice versa, but were successfully overcome using bridges or fords.

Examples are given and emphasis is placed on the close relationship between the names of rivers (hydronyms) and settlements (ononyms) in the studied territory. The need to study the issue of the primacy of hydronyms or oconyms in the names found in written sources is indicated. In the example of the so-called Kotoryny hill-forts attention is paid to the importance of defensive objects on the banks of rivers in the system of fortifications of large cities, in particular medieval Halych.

It has been established that during the localization of settlements on the banks of rivers, it is necessary to take into account changes in riverbeds that have occurred over time under the influence of natural and anthropogenic factors. The importance of the mapping of archaeological sites and individual artifacts for the tracing of peculiar hydronymic chains of the directions of exchange, trade, and cultural connections is noted.

Only a few touches on the big issue of «rivers and archeology» are listed. Concluding them, it was stated that all the questions related to rivers in the history and archeology of Western Ukraine, during their detailed and serious interdisciplinary study, can become a big and interesting scientific problem.

Key words: rivers of Western Ukraine, Early Middle Ages, interrelation of hydronyms and oconyms, rivers and settlements, trade ways, ways of cultural contacts and exchanges, rivers in the system of fortifications and military expeditions, in everyday life, economy, and common life.